

KOGNITIVNÍ FUNKCE JAZYKA A BIOLOGIE: PŘÍKLAD REALIZACE MEZIOBOROVÝCH VZTAHŮ VE VÝUCE ČEŠTINY

Cognitive functions of language and biology: an example of implementing interdisciplinary relationships in Czech language teaching

Jasňa Pacovská – Anna Hradilová

Abstrakt: Záměrem textu vycházejícího z metod kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky je upozornit na konkrétní mezioborové přesahy, které jsou vlastní kognitivnímu přístupu k jazyku. Kognitivistickými postupy vycházejícími z analýzy jazykových a textových dat příspěvek odhaluje názory Čechů na význam vybraných druhů ptáků v lidském životě, čímž představuje konkrétní segment českého jazykového obrazu ptáků. Ambicí autorské dvojice je doložit transdisciplinární potenciál kognitivní funkce jazyka: na konkrétních příkladech se ukazuje, jak inspirativní může být studium jazyka pro biologii – konkrétně pro ornitologii. Oborové souvislosti se vyjevují prostřednictvím porovnání jazykových obrazů ptáků vycházející z laických (naivních) představ o ptácích s vědeckými poznatky ornitologů. Přístup autorek se odvíjí od integrity jazykové, komunikační a literární složky českého jazyka jako učebního předmětu a od provázanosti jeho výchovných a vzdělávacích cílů.

Klíčová slova: kognitivní lingvistika; etnolingvistika; didaktika českého jazyka; jazykový obraz světa; jazykový obraz ptáků.

Abstract: The intention of the text, based on the methods of cognitive linguistics and ethnolinguistics, is to draw attention to specific interdisciplinary overlaps that are inherent in the cognitive approach to language. Using cognitivist procedures based on the analysis of linguistic and textual data, the contribution reveals the views of Czechs on the importance of selected bird species in human life, thereby presenting a specific segment of the Czech linguistic picture of birds. The ambition of the author pair is to demonstrate the transdisciplinary potential of the cognitive function of language: specific

examples show how inspiring the study of language can be for biology – specifically for ornithology. The disciplinary connections are revealed by comparing the linguistic images of birds based on lay (naive) ideas about birds with the scientific knowledge of ornithologists. The authors' approach is based on the integrity of the linguistic, communicative and literary components of the Czech language as a teaching subject and on the interconnectedness of its educational and instructional goals.

Keywords: *cognitive linguistics; ethnolinguistics, Czech language didactics; linguistic picture of the world; linguistic picture of birds.*

*A co ti říci pěkného
aby ten svět byl snazší
laskavá slova jsou vrabečci
ptáčekové drobní a plaší
(J. Skácel, II, 377)*

*každý z nás něco jiného
k radosti své a potěše
někdo má v hrsti holuba
a já vrabečka na střeše
(J. Skácel, II, 311)*

1. Úvodem

Kognitivní přístup k jazyku vede, řečeno ústy jeho představitelů, k odhalování světa za slovy. Jde o autentickou, angažovanou, tvůrčí cestu poznávání. Taková cesta bývá náročná, neboť zřídka jde o přímočarý. Ti, co se na ni vydají, bývají za vynaloženou námahu, kterou nevnímají jako nepříjemnou, ale spíš jako vzrušující dobrodružství, odměňování radostí – radostí z překvapivých objevů. Pedagogům, my máme nyní na mysli zejména učitele mateřského jazyka, se nabízí možnost na této cestě žáky doprovázet a sdílet onu radost z poznávání spolu s nimi.¹ Učitel

¹ Podrobněji jsme představili takto pojatou výuku mateřského jazyka v kolektivní monografii *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce. Pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka* (srov. Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021); publikace byla také recenzována v Didaktických studiích (srov. Göttlichová, 2022); čtenářům Didaktických studií se informace o kognitivním

opírající se o principy kognitivně orientované výuky směřuje žáky k pozorování a prožívání jazyka, vede je ke zkoumání sémantických struktur jazyka a k vnímavosti vůči axiologickým aspektům komunikace projevujícím se v nejrůznějších typech textů. K těmto milníkům žáci zcela přirozeně dospějí orientací na konotační složky významu. Právě v konotacích je zastoupena naše zkušenost, emoce a hodnoty.²

Ke sdílení konotací dochází nejprve v kontaktech s našimi nejbližšími – nejčastěji se tak děje v rámci rodiny. Toto sdílení ale vychází z daleko hlubších kořenů, formovali ho již naši předci, a přesahuje kruh naší rodiny směrem k celému našemu jazykovému společenství, což pregnantně vyjádřil Bartmiński: „V jazyce jsou kumulovány výtvořiny minulosti, a to lidem umožňuje komunikaci napříč prostorem i časem“ (Bartmiński, 2016, s. 19). Prostřednictvím studia konotací můžeme odhalovat jazykové stereotypy a rozkrývat různé segmenty jazykového obrazu světa, viz podrobněji níže.

Na Skácelových verších, které jsme vybrali jako motto našeho příspěvku, můžeme prostřednictvím motivu vrabce ilustrovat hodnotové aspekty konotací, které v našem českém jazykovém společenství sdílíme.³ Slovy Bartmiňského ukazujeme, jaké si vytváříme „soudy o světě“. Vrabec je v naší kultuře spojován s něčím zcela banálním, co má zanedbatelnou hodnotu, čeho je nadbytek, co není nijak atraktivní. Na druhou stranu u nás může evokovat představu něčeho milého, svou drobností v nás může vyvolat pocity něhy a dojetí. Z této významové polarity vycházejí Skácelovy verše, kde v prvním čtyřverší deminutivní podoba *vrabečci* indikuje něco blízkého, co v nás evokuje *laskavá slova*, která mají v mezilidských vztazích jednu z nejvýznamnějších hodnot, zatímco druhé čtyřverší je motivováno příslovím *lepší vrabec v hrsti, nežli holub na střeše*, ale představuje jeho převrácenou podobu, kdy hodnotou není vlastnění ani blízkost. Hodnotu představuje místo holuba *vrabeček* (opět deminutivum), který ovšem není *v hrsti*, ale je *na střeše*.

přístupu k jazyku nabízejí průběžně, srov zejména monotematické číslo, Didaktické studie (2014). Pedagogům doporučujeme, aby se seznámili s kánonickými díly americké kognitivní lingvistiky, např. s publikací *Metaforý, kterými žijeme* od autorské dvojice Lakoff a Johnson, 1980/2002; publikace je dostupná v českém překladu.

² Takto cílená výuka má řadu společných rysů se snahou některých pedagogů orientovat přípravu budoucích učitelů na rozvoj tzv. tacitních znalostí. Těmi se míní znalosti, k nimž dospívá jedinec individuálně na základě své osobní zkušenosti, většinou bez pomoci druhých. Pro jedince jsou z hlediska dosahování cílů velmi důležité, ale navenek jsou velmi těžce popsatelné. Rozvoj a zdokonalování těchto znalostí vyžaduje jejich zexplicitnění. Toho lze dosáhnout cestou **sdílení zkušeností** studentů se spolužáky a s pedagogy (srov. Švec, 2012). Právě ve sdílení zkušeností vidíme průsečíky obou přístupů.

³ Opíráme se o rekonstrukci jazykového obrazu vrabce, který je komplexněji představen v publikaci Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021, kapitola 3.2.1, s. 59–62.

2. Cíle a metody výzkumu

Cílem naší práce bylo zrekonstruovat tradiční české jazykové obrazy čtyř kulturně významných ptačích rodů: **čápa, havrana, holuba a kukačky**. Činili jsme tak prostřednictvím analýzy dat systémových a textových.⁴ Zvolená metoda vychází z tradice lublinské kognitivní etnolingvistiky, disciplíny orientované na zkoumání vztahu jazyka a kultury.⁵ Její zakladatel J. Bartmiński považuje jazyk za nástroj kultury, což dokládá příkladem několika oblastí: „Pomocí jazyka se vyjadřuje jak filozofie a náboženství, tak věda nebo administrativa, užívá ho také krásná literatura, pro niž je jazyk – v poloze významové i zvukové – současně i základním materiálem“ (Bartmiński, 2016, s. 19). Ústředním pojmem etnolingvistického bádání je **jazykový obraz světa** jakožto svébytná interpretace reality obklopující člověka. Prostřednictvím zkoumání jazykového obrazu světa lze odhalit způsoby konceptualizace bazálních kategorií, jako jsou čas a prostor, popsat fungování opozic typu „vlastní – cizí“ a s pomocí rekonstrukce axiologického systému porozumět mentalitě mluvčích daného jazyka (Bartmiński, 2016). V tomto textu ukážeme, co se o nás Čechů dovíme, když se zaměříme na naše vyjadřování zaměřené na sémantickou oblast ptáků.

Jak již bylo řečeno, tradiční jazykové obrazy ptáků jsou výsledkem syntézy dat systémových a textových. Systémová data jsme excerpovali ze slovníků výkladových, věcných a synonymických, etymologických a zejména ze slovníků frazeologických. Textová data jsme čerpali ze sbírek lidové slovesnosti.⁶ Vzhledem k povaze shromážděného materiálu jsme při následné interpretaci dat přihlíželi nejen k poznatkům kognitivní lingvistiky a české etnografie,⁷ ale též k poznatkům ornitologickým.

Při rekonstrukci tradičních jazykových obrazů ptáků jsme se inspirovali struk-

⁴ V textu uvádíme zavedenými zkratkami odkazy na autory zdrojových textů, v seznamu pramenů jsou jména v plném znění spolu s kompletním bibliografickým údajem.

⁵ V interakci jazyka a kultury jsou přímo inherentně obsaženy mezioborové souvislosti, které kognitivně orientovaná výuka akcentuje.

⁶ Jsme si plně vědomi, že jsme zdroje textových dat výrazně zúžili, nevyužili jsme data korpusová ani uměleckou literaturu. Byli jsme jednak limitováni našimi vlastními kapacitami, předně však jsme chtěli využít dat pocházejících z lidové slovesnosti, abychom mohli porovnat naivní obraz ptáků s vědeckým.

⁷ Etnografické metody tradičně využívá etnolingvistický výzkum a jsou významné i z hlediska výzkumu pedagogického. Na tomto místě cítíme potřebu připomenout činnost skupiny Pražské školní etnografie, která se (zejména v letech 1991–2005) soustředila na longitudinální výzkum autentického chování žáků ve škole, přičemž podstatnou složkou bylo monitorování školní komunikace. Svým výzkumem členové skupiny reagovali na zavedený preskriptivní výzkum v pedagogice (srov. Pražská skupina školní etnografie, 2005).

turou, již pro kategorii ZVÍŘE navrhla v českém prostředí Lucie Šťastná. Její koncepte předpokládá, že pojmy zařaditelné do téže kategorie lze popsat s pomocí stejného definičního modelu, který „představuje logicky uspořádanou vnitřní strukturu pojmu složenou z jednotlivých složek, tzv. domén“ (Šťastná, 2017, s. 159). Excerpovaná data jsme tedy v rámci popisu ptačích rodů třídili do čtyř základních domén: (1) místo, kde zvíře žije, (2) fyzické vlastnosti zvířete, (3) chování zvířete a (4) souvislost zvířete se člověkem.

Následující zjištění vycházejí z uvedené koncepce, avšak vzhledem k rozsahu časopiseckého příspěvku nepředstavujeme rekonstrukci jazykového obrazu vybraných ptáků prostřednictvím struktury zmíněných domén, ale uvádíme pouze závěry, které by dle našeho mínění mohly být inspirací pro učitele; komplexní pojednání včetně obsahu domén vytvořených na základě klíčových sémantických aspektů nabízí bakalářská práce A. Hradilové (2024), na niž se průběžně odvoláváme.

3. Dílčí sonda do jazykového obrazu vybraných ptáků

3.1 Ptáci jako výpověď o strukturaci lidského života

Studium materiálu nás přivedlo ke zjištění, že ptáci jsou v českém jazykovém obrazu světa velmi úzce provázáni s **prožíváním času**. Tuto skutečnost již ve vztahu k tzv. **cyklickému** pojetí času konstatovali autoři sbírek pranostik (například Vašků, 2002). Proto jen krátce připomeňme, že ke zvěstovatelům příchodu jara patří v lidovém chápání ročního cyklu kromě vlaštovky také čáp nebo kukačka, které jsme zahrnuli do našeho výzkumu. Říkávalo se, že *na svatého Řehoře čáp letí od moře* (Mrh.) a *vlaštovka přináší jaro, ale kukačka teplé dny* (Vaš.). Kukačka svým kukáním ohlašovala vítané oteplení po dlouhých zimních měsících, naši předkové si jí proto velmi cenili: *lepší jedna kukulenká nežli tři sta krivanů*, jelikož *krivan vrzá, když to mrzá, kukulenká kuká, když je tepla dost* (Kot.).⁸ Pozorování migračního chování ptáků se promítalo do způsobu, jakým lidé měřili čas nejen v přírodě, ale též ve vlastním životě: *ten už neuslyší kukačku kukat*, říkalo se o lidech, kteří pozbyli naděje, že se dožijí příštího jara (Zaor.).

Vědomí časové ohraničenosti lidské existence zakládá časoprostorovou metaforu ŽIVOT JE CESTA,⁹ operující s lineárním plynutím času. Okamžikem zrození

⁸ Příklad přepisujeme v souladu s originálním zněním, jak jej uvádí Kott, 1878.

⁹ Naš materiál nabízí učitelům možnost seznámit žáka s pohledem na metaforu, který se odlišuje od zavedeného přístupu k metafoře jako k obraznému vyjádření, jež je vlastní umělecké literatuře. Metaforu v souladu s kognitivním přístupem k jazyku představujeme jako něco zcela přirozeného, co sami produkujeme spontánně a velmi frekventovaně. Metafory jsou součástí našeho myšlení, je v nich fixována lidská zkušenost. V kognitivistických publikacích je toto téma hojně zastoupeno,

započíná každé individuum svou životní pout, mající několikrát zastavení a směřující nevyhnutelně ke konci (Vaňková, 2016). Čáp, holub, kukačka a havran na této cestě člověka symbolicky doprovázeli, v tradičním jazykovém obrazu světa byli úzce provázáni se zásadními mezníky lidského života: s narozením, sňatkem, rodičovstvím, a zvláště často se smrtí.

S **narozením** se vedle radostného očekávání pojila také pověřivá bázeň. Žena se od okamžiku zjištění těhotenství až do konce šestinedělí nacházela ve velmi zranitelné pozici – obavy z působení nepříznivých sil na nastávající matku a její plod během tohoto pomezního období vedly k pečlivému zkoumání přírodních jevů a chování zvířat s cílem zjistit, jak se bude ženin *jiný stav* vyvíjet (Christou, 2020). Významnou roli v předvídání blížícího se porodu mělo pozorování synantropně žijícího čápa, jehož pohyb v blízkosti lidského obydlí reflektují frazémy: *už k nim čáp hledá cestu* (Hal.) nebo *už okolo nich (kolem jejich stavení) létá čáp* (Hal.). Za povšimnutí stojí, že čáp se nejen zdržoval v okolí domu či hnízdl na jeho střeše, ale obrazně se taky dotýkal těch částí obydlí, která oddělovala intimní prostor domova od vnějšího světa: *už brzy u nich zaklepe čáp* (Hal.), říkalo se před porodem, a *čáp u nich rozbil okno* (Zaor.), pravilo se po něm. Úvahy o narození dítěte v sobě nesly stopy mytického myšlení, děti čáp nacházel údajně v lesích či ve vodním prostředí (Koš.) a *přinášel je lidem* (Mrh.). Bezdětnost, interpretovaná jako nepořehnanost manželského svazku, se potom opisovala slovy *čáp u nich nezaklepal* (PSJČ).

Další významný okamžik v životě člověka představoval **sňatek**, obřad umožňující jedincům změnit svůj společenský status přechodem ze svobodného stavu do stavu manželského. Mladí lidé usuzovali z chování čápa, jaké budoucnosti se dočkají:

Mládenci a panny hádají o svém osudu: spatří-li poprvé čápa letěti, má radost dívka, že se vdá a hoch ožení, vidí-li poprvé čápa choditi, budou míti v tom roce námluvy; ale uhlídají-li čápa státi, jsou zarmoucení, poněvadž myslí, že mine rok beze změny (Koš.).

Věštebné schopnosti se přisuzovaly také kukačce, jejímuž hlasu lidé v minulosti bedlivě naslouchali:

srov. např. několikrát citovaná kolektivní monografie Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021. Z našeho příspěvku může učitel čerpat podklady k metafoře/metaforickému schématu CESTA, ale i k orientačním metaforám NAHOŘE x DOLE, může také pomoci uvedených příkladů vysvětlovat, jak jsou v naší mysli uložena hodnocení založená na opozicích VLASTNÍ x CIZÍ, která jsou provázána s vnímáním dobra a zla atd.

*Kdes, kukačko, kde jsi byla, / že's tak dlouho nekukala? / Seděla jsem na buku,
/ volala jsem kukuku! // Zakukala jsem panence, / že se provdá za mládence: /
seděla jsem na buku, / volala jsem kukuku! (Erb.)*

*Zakukala zezulenka / sedňa na boře, / zaplakala má panenka / chodá po dvoře. //
Ja co plačeš a naříkáš, / dyť ty budeš má, / až Zedulka na Vánoce / třikrát zakuká.
// Jakkpak bych já neplakala, / šak nebudu tvá, / dyť zezulenka na Vánoce / nikdá
nekuká (Suš.).*

S oblastí milostných vztahů se symbolicky pojí zejména holub a holubice, zastupující v lidové tvorbě mileneckou dvojici. Nezřídka plnili holubi též roli poslušných vzkazů:

*Vyletěla sívá / holubička, / přinesla psaníčko, / od miláčka: / píše milý, / píše, píše,
/ že on k ní přijede / co nejspíše (Erb.).*

O slepě zamilovaném, jehož počínání působilo směšně, se říkávalo, že *vrká jako holub/holoubek* (Mrh.). Přes to byly holubičí páry předobrazem idylického partnerského soužití: *žít spolu jako dva holoubci* (Mrh.), tedy pokojně a ve vzájemné úctě.

Manželský svazek ovšem došel naplnění teprve při narození potomka, pokračovatele rodu (Navrátilová, 20004). V tradičním uspořádání společnosti zaujímal **rodičovská role** centrální pozici jazykového obrazu ženy. Matka obvykle představovala osobu laskavou a starostlivou, mateřství konotovalo lásku, péči a ochranu (Christou, 2020). Již jsme naznačili, že lidé nacházeli paralely se světem ptáků v oblasti partnerských vztahů a vztahů mezi rodiči a dětmi. O kukačce je kupříkladu všeobecně známo, že namísto toho, aby stavěla hnízdo vlastní a vyvedla v něm mladé, snáší vajíčka do hnízd drobných pěvců, kteří se o mláďata posléze obětavě starají. Kukačka proto v češtině reprezentuje biologickou matku nejevíci zájem o své potomky, matku nepečující, která se vzdává odpovědnosti za výchovu a zajištění základních potřeb potomků a spoléhá se při tom na dobrodiní pěstounů (SSJČ). *Kukačkou* (SSJČ) nebo *kukaččím mládětem* (PSJČ) se též označovalo dítě nemanželského původu přivedené do rodiny. V takto motivovaném pojmenování se realizuje opozice vlastní – cizí, příkládající nižší hodnotu cizímu, tedy dítěti, jehož nepoutá k jeho životelům pokrevní příbuznost.

Pozemskou pouť individua završuje **smrt**, okamžik zániku a přerodu. V lidovém myšlení byla rozšířena představa, vyrůstající z dualistického chápání lidské existence, že duše prochází zásadní proměnou po smrti člověka: opouští tělo a materializuje se. Jednou z podob, kterou na sebe duše při této příležitosti brala,

byla podoba ptačí (Navrátilová, 2004). V křesťanském obrazu světa symbolizovala lidskou duši zejména holubice:

O vítej ztracená, / vítej opuštěná! / Vítej holubičko, / vítej má ovečko! // Hlavu nakloňuji, / v lásce se skloňuji, / polib mě dušičko, / ztracená ovečko (Suš.).

Křídla holubice umožňovala překročit nejprve práh pozemského života (orientace DOLE) a posléze i práh života posmrtného (orientace NAHOŘE). Bělostná holubice stoupající k nebesům proto symbolizovala v prozaickém folkloru moment vysvobození strádající duše ze zakletí:

I vzal tedy Šternberk svůj meč a s pláčem běloušovi hlavu stal. Z mrtvého těla vyletěla bílá holubička, třikrát nad hlavou Šternberkovou křídly zatřepetala a do modré oblohy se vznesla (Něm.).¹⁰

Potřeba získat částečnou kontrolu nad osudem a nad smrtí se prolínala lidovou slovesností. Protože však bylo zřejmé, že nad smrtí nelze zvítězit a konec života neodvratně nastane, lidé se snažili alespoň předvídat, kdy se tak stane. Znamení blížící se smrti čerpali ze svého nejbližšího okolí, množství podnětů skýtalo chování zvířat (Navrátilová, 2004). Věřilo se, že *letí-li tři havrani přes dům krákající, oznamují sváry a mrzutost (Koš.)* a *krouží-li havran nad střechou, oběsí se prý někdo v tom stavení (Koš.)*. Látku pro úvahy o věcech budoucích poskytovaly též hojnou měrou sny: *létá-li blízko kolem havran, lze očekávat smrt snícího nebo někoho z jeho rodiny (Klem.), bude-li však havran zabít, vše se k dobrému obrátí (Klem.)*. Vztah havrana a smrti nabýval dvojí podoby – černý pták předznamenával svým výskytem v blízkosti člověka brzký příchod smrti a vedle této symbolické úlohy zastával též roli konzumenta, majícího ze smrti užitek:

V ten okamžik vznesl se nad Ctiradem havran a poletuje nad ním, zakrákal svým chraptivým hlasem. Ani vladyka, aniž kdo z jeho družiny, povšimli si černého ptáka, varovného znamení (...) Leželi na slunci, zbodaní, mrtví, roje much sedaly na ně, a s výše nad nimi se ozýval havran, jehož prve nedbali, a krákoravě svolával druhy na hojnou pastvu (Jir.).

¹⁰ Metamorfózu v ptáka nalézáme v lidové tvorbě také u havrana, v jeho případě se však obvykle jedná o proces opačný: lidé jsou prokleti do podoby černého ptáka.

3.2 Ptáci jako výpověď o hodnotové orientaci

Analýza excerpaného materiálu dále naznačuje, že dichotomie **ptáci „dobří“** a **ptáci „zlí“** tvoří základ lidové kategorizace ptáků. Zařazení do jedné z uvedených kategorií se v minulosti odvíjelo od toho, s jakými **hodnotami** byl pták v daném **kontextu** asociován. V našem příspěvku jsme se dosud věnovali popisu hodnot **vitálních** (život a smrt), k nimž se větší či menší měrou vztahují v českém tradičním obrazu světa všichni čtyři zkoumaní ptáci. Další významné skupiny hodnot tvoří hodnoty **prožitkové** (láska, štěstí a neštěstí v rodině a v domě), **materiálně-existenční** (bohatství, chudoba), **náboženské a morální** (dobro, zlo) a **společensko-zvykové** (zásnuby, svatba, dobrá nebo špatná zpráva). Jazykové obrazy jednotlivých ptáků jsou prostoupeny kombinací hodnot, nezřídka opozitních. Ze souboru stereotypně připisovaných vlastností se v závislosti na kontextu aktivovala příslušná hodnota, a tak se tradiční jazykové obrazy ptáků mohou vyznačovat vnitřní rozporuplností. Ilustrovat to lze na příkladu ambivalentní role čápa ve vztahu k ohni – do popředí vystupuje ochranná role čápa, zaznamenali jsme ovšem i úlohu zvěstovatele újmy na majetku:

Čáp jest odedávna člověku přitulný; a blažen je hospodář, na jehož domě se usídli; ochrání stavení před všelikou pohromou, zvláště před ohněm. Někde říkají, že tam nehoří, kde se čáp usadil. Také blesk nezapálí stavení, na kterém čáp hnízdí (Koš.), avšak sedne-li čáp na střechu stavení, oznamuje prý, že tam brzy vznikne oheň (Koš.) nebo letí-li dvanáct čápů přes dům dvanáctkrát, vyhoří tento v krátké době (Koš.).

Vybraní ptáci a hodnoty s nimi spojované

hodnoty	Čáp	Holub	Kukačka	Havran
vitální h.	život, smrt	smrt	život (dlouhý), smrt	smrt
prožitkové h.	neštěstí (všeobecná nepřízeň osudu)	láska	(ne)štěstí	neštěstí (všeobecná nepřízeň osudu)
materiálně-existenční h.	bohatství (záchrana před ztrátou), chudoba (ztráta majetku)	—	bohatství (zisk), chudoba	—
náboženské a morální h.	—	dobro (dobrý člověk)	zlo (zlý člověk)	zlo (zlý člověk, hřích)
společensko-zvykové h.	dobrá zpráva (příchod jara), (ne)štěstí v lásce (zásnuby, svatba)	štěstí v lásce (manželství)	dobrá zpráva (příchod jara), (ne)štěstí v lásce (zásnuby, svatba)	špatná zpráva

Hodnotová orientace, jak jsme již v úvodu zmínili, je jedním ze zásadních témat etnolingvistického výzkumu. Snad to i přesvědčivě dokládá uvedená tabulka, v níž jsou zaznamenány hodnoty, k nimž nás přivedla jazyková a textová data spjatá s vybranými druhy ptáků. Vaňková s odkazem na Bartmiňského zmiňuje, že základní hodnotou lidového/naivního obrazu světa (ten naše ukázky ze sbírek lidové slovesnosti představují) je život (srov. Vaňková, 2016). To můžeme potvrdit i na základě našich zjištění, neboť život lze pokládat za nadřazenou kategorii všem uvedeným hodnotám. Explicitně je uveden v souvislosti s vitálními hodnotami, kde vystupuje společně se svým protipólem – smrtí. Také Niebrzegowska-Bartmińska (2010), z níž představená kategorizace hodnot vychází, zdůrazňuje, že na prvním místě stojí vitální a existenční hodnoty, které jsou spojené se životem a jeho ochranou. Potvrzení života jako nejvyšší hodnoty v našem společenství nacházíme ostatně i v celé kapitole 3.1. Ukázky z lidové slovesnosti orientované na tematiku ptáků vypovídají zejména o strukturaci lidského života.

Téma hodnotové orientace je z hlediska výchovy a vzdělávání zásadní a kognitivní přístupy k jazyku, zejména ty etnolingvistické, nabízejí nesčetné impulzy k jeho promyšlení. Již sama konceptualizace života jako největšího daru (srov. *zaplatit životem*) vybízí k výchově k úctě k životu, jako nejvýznamnější hodnotě.

4. Závěrem

Přáli bychom si, aby z našeho textu bylo zřejmé, že kognitivní lingvistika a etnolingvistika představuje přístup k jazyku, který má potenciál podněcovat ve škole touhu po poznávání. Je to způsob poznávání, který nepřináší izolované poznatky, ale odhaluje souvislosti. V našem výzkumu, z něž jsme představili pouze část, ukazujeme, jak se propojují poznatky lingvistické a ornitologické,¹¹ tedy jak se vzájemně může obohacovat jazykověda a biologie. Prostřednictvím rekonstrukce jazykového obrazu ptáků získáváme zcela přirozeně komplexní mezioborové poznatky. Z jazykových a textových dat o ptácích získáváme výpověď o našich zvycích, společenských rituálech, náboženských a mravních hodnotách, viz tabulka v kapitole 3.2. Tím se poznání otevírá společenským vědám, **ve školní praxi** např. občanské výchově/základům společenských věd. Jazykovědné bádání orientované na rekonstrukci jazykového obrazu ptáků však můžeme nazřít i z pozice dalších humanitních i přírodovědných oborů.

¹¹ V tomto příspěvku jsme se prostřednictvím ukázek z lidové slovesnosti zaměřili na laický/naivní obraz ptáků, vědecký obraz, tedy takový, který utvářejí ornitologové, je představen v již zmiňované bakalářské práci (srov. Hradilová, 2024).

Kognitivní přístup k jazyku je založen na práci s daty. V tomto příspěvku jsme pracovali s jazykovými a textovými daty z oblasti lidové slovesnosti. Pokud bychom usilovali o etnolingvistický výzkum a rekonstrukci konkrétního segmentu jazykového světa tak, jak ji představuje lublinská etnolingvistika, museli bychom pracovat s texty různých stylů a žánrů, zejména bychom se zaměřili na texty umělecké – beletrii i poezii, zajímala by nás i bezprostřední mluvená komunikace, různé kulturně sdílené texty, např. anekdoty; využívali bychom korpusová data a opírali bychom se taky o dotazníková šetření, jimiž bychom zjišťovali, jaké představy u rodilých mluvčích evokují různá slova či slovní spojení. Tato materiálová pestrost vybízí učitele k integraci jazykové, slohové a komunikační i literární složky českého jazyka jako učebního předmětu.

Představený pohled na jazyk jde rovněž vstříc Kompetenčnímu rámci absolventa a absolventky učitelství (2023); rozvoj některých klíčových kompetencí je přímo podloží kognitivně realizované výuky, např. vytváření pozitivního vztahu k vyučovaným oborům, porozumění souvislostem s jinými obory a průřezovým konceptům, zprostředkování souvislostí mezi oborovou teorií, reálnými jevy a životní praxí aj.

Náš příspěvek uzavřeme slovy již zmiňované kolektivní monografie: „Kognitivní přístup umožňuje vidět jazyk jako trvalého průvodce každodenním životem i kulturní historií, ukazuje, že nikdy nejde jen o slova, ale o svět za slovy“ (Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021, s. 245). Snad jsme tímto textem doložili relevanci citované myšlenky a třeba se nám podařilo i někoho z čtenářů přizvat na cestu kognitivně orientované výuky češtiny.

Literatura

- BARTMIŇSKI, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Didaktické studie (2014), 6, č. 1.
- GÖTTLICOVÁ, A. (2022): Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce. Pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka. *Didaktické studie*, 14, č. 1, s. 121–124.
- HRADILOVÁ, A. (2024): *Ptáci v českém jazykovém obraze světa: etnolingvistická sonda (Bakalářská práce)*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická.
- CHRISTOU, A. (2020): *Žena v českém tradičním obraze světa: etnolingvistická studie*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Kompetenční rámec absolventa a absolventky učitelství. Společné profesní kompetence*

- (2023). Praha: MŠMT. Dostupné online na adrese: https://msmt.gov.cz/uploads/kompetencni_ramec_absolventa_2023_10.pdf
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (1980/2002): *Methaphors we live by*. Chicago 1980. [Český překlad: *Metaforý, kterými žijeme*. Brno: Host.]
- NAVRÁTILOVÁ, A. (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2010): Konstitutivní hodnoty polského lidového snáře. *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, s. 310–316.
- PACOVSKÁ, J. – NEBESKÁ, I. – RÖHRICH, A. – VAŇKOVÁ, I. (2021): *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce. Pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka*. Praha: Akropolis.
- PIKE, G. – SELBY, D. (1994): *Globální výchova*. Praha: Grada.
- PRAŽSKÁ SKUPINA ŠKOLNÍ ETNOGRAFIE. (2005): *Psychický vývoj dítěte: od 1. do 5. třídy*. Praha: Karolinum.
- ŠŤASTNÁ, L. (2017): Opozice člověk – zvíře v češtině. In: Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 156–164.
- ŠVEC, V. (2012): Tacitní znalosti jako most mezi teorií a praxí v pedagogické přípravě budoucích učitelů. *Pedagogická orientace*, 22, č. 3, s. 387–403.
- VAŇKOVÁ, I. (2016): Lidský život v perspektivě lingvofenomenologie: prostor, projev, prožitek. In: Saicová Římalová, L. – Vaňková, I. (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 37–50.

Prameny

- ERBEN, K. J. (1864): *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha: J. Pospíšil (Erb.).
- HALLER, J. (1974): *Český slovník věcný a synonymický* (sv. 2). Praha: SPN. (Hal.).
- JIRÁSEK, A. (1940): *Staré pověsti české*. Praha: Jos. R. Vilímek (Jir.).
- KLEMPERA, J. (1990): *Český snář*. Praha: TJ Bohemians (Klem.).
- KOTT, F. Š. (1878): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Praha: J. Kolář (Kot.).
- KOŠTÁL, J. (1895): *Ptactvo v názorech, pověrách a zvycích lidu českého* (sv. 1). Velké Meziříčí: Šašek a Frgal (Koš.).
- MRHAČOVÁ, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice: tematický frazeologický slovník I*. Ostrava: Ostravská univerzita (Mrh.).
- NĚMCOVÁ, B. (1978): *Pohádky*. Praha: Albatros (Něm.).
- PEJML, K. (1941): *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*. Praha: J. R. Vilímek (Pej.).

- Příruční slovník jazyka českého I–IX* (1935–1957). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd (PSJČ).
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII* (1960–1971/1989). Praha: Academia (SSJČ).
- SKÁCEL, J. (1996): *Dílo, II*. Brno: Host, s. 311, 377.
- SUŠIL, F. (1860): *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno: K. Winiker (Suš.).
- VÁŠKŮ, Z. (2002): *Velký pranostikon*. Praha: Academia (Vaš.).
- ZAORÁLEK, J. (1947): *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový (Zaor.).

Doc. PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.

Katedra českého jazyka a literatury, FP TUL

jasna.pacovska@tul.cz

ORCID: 0000-0001-8408-4413

Bc. Anna Hradilová

Katedra českého jazyka a literatury, FP TUL

anna.hradilova@tul.cz